

„KURIS IŠ JŲ GERESNIS:
ŽYDAS, TOTORIUS
AR ČIGONAS?“
PETRO ČIŽEVSKIO
ŽVILGSNIS Į LIETUVOS
DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTIJOS
TOTORIŲ KASDIENYBĘ ©

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) istorijos kontekste Petro Čiževskio (Piotr Czyżewski) vardu pasirašytas „Alfurkan Tatarski prawdziwy na czterdziestu cześci rozdzielony“, „Tikrasis totorių Alfurkanas, padalytas į keturiasdešimt dalių“¹ (istoriografijoje dažniausiai minimas kaip „Totorių Alfurkanas“) yra unikalus dėl kelių priežasčių. Šis leidinys yra vienintelis Lenkijoje ir Lietuvoje žinomas antitotoriškas pamfletas, kurio pasirodymas ir populiarumas nepaliko abejingų ir pačių totorių. Jų atsakas į P. Čiževskio svarstymus buvo, kaip manoma, dingęs lenkų kalba rašytas totoriaus Azulevičiaus darbas „Totorių apologija“.

„Alfurkan Tatarski“ buvo skaitomas ir aktualus, pamfletas išleistas mažiausiai keturis kartus. Šis straipsnis paremtas antrojo, kaip tituliniam lape nurodyta, papildyto leidimo egzemplioriumi, išleistu 1617 m. Vilniuje, Józefo Karcana spaustuvėje. Pirmasis pamfletų leidimas dienos šviesą išvydo metais anksčiau. Marija Topolska, aptardama renesanso ir baroko laikotarpių LDK skaitytojų ratą ir jų turimų bibliotekų struktūrą, pateikė žinių apie Lenkijos bibliotekose saugomus du – 1640 ir 1643 m. leidimo „Alfurkano“ egzempliorius¹. Antrojo „Alfurkano“ leidimo knyga yra 80 puslapių, suskirstyta į 33 probleminius nevienodo ilgio skyrius, kurių temos skirtos įvairiems totorių išsiskyrimo visuomenėje aspektams: nuo totorių įsikūrimo, svarstymų apie jų bajorystę², krikščiones žmonas, karybos savitumus, Pranašą Muchamedą³ iki asmeninių autoriaus palinkėjimų LDK musulmonams. Nėra iki šiol rastas atsakymas į klausimą dėl „Alfurkano“ autorystės, nors antitotoriškas pamfletas pasirašytas „Petro Čiževskio, kurio tėvą nužudė totorius iš Vokės Assanas Aleiewicz/ gal Alejevič (Aleiewicz)“ vardu, is-

1 Alfurkan Tatarski prawdziwy na czterdziestu cześci rozdzielony [...] przez Piotra Czyżewskiego [...], w Wilne: u Jozefa Karcana, roku 1617 (toliau – Alfurkan Tatarski). Esu dėkinga prof. Davidui Frickui už suteiktą galimybę naudotis šiuo retu Varšuvos universiteto bibliotekoje saugomu leidiniu.

2 Topolska M. B. Czytelnik i Książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. Wrocław: Ossolineum, 1984, s. 122.

3 Šiai temai pamflete skirti keli skyriai: „Kodėl totoriams skirtas dvigubas atlygis“, „Totoriai nėra nei žiemionys, nei šlėkta“, „Kodėl totoriai vadinasi kunigaikščiais“, „Kad [būdami] pagoniškos kilmės totoriai neturėtų dvigubo atlygio“.

toriografijoje bandyta svarstyti, ar tai nėra slapyvardis ir kokia tikroji socialinė autoriaus kilmė⁴. Autoriaus priklausomybės žinojimas (svarstoma tarp bajoro ir dvasininko) leistų tiksliau interpretuoti jo požiūrį ir vertinimus. Iš tekste pasitaikančių lituanizmų galima daryti prielaidą, kad „Alfurkano“ autorius, matyt, bus kilęs iš lietuviškai šnekėjusios LDK dalies – iš dabartinės Lietuvos teritorijos. Čiževskio ieškomi būdai, kaip atversti totorius į katalikybę ir tai, kad minint krikščionybę labiau pabrėžiama būtent katalikiškoji jos atšaka, leidžia daryti prielaidą, kad „Alfurkano“ autorius buvo šios konfesijos atstovas.

Šiame straipsnyje remiantis „Alfurkan tatarski“ siekiama aptarti subjektyvų jo autoriaus – kaip vieno asmens, nebūtinai reprezentuojančio bendrąją opinį – požiūrį į totorių kasdienybę ir jos vertinimus krikščioniškuoju požiūriu. Pastaroji paradigma leistų nors ir siauru rakursu pažvelgti į faktiškai netyrinėtą totorių istorijos LDK problemą – totoriaus musulmono įvaizdį visuomenėje. Net ir prieš kurį laiką išpopuliarėjus stereotipų ir tarpusavio santykių tyrimams, būtent ši tema tebėlieka išsamiau netirta. Ši aplinkybė kol kas neleidžia matyti sociokultūrinės aplinkos visumos (išskyrus krikščioniškoje visuomenėje religinių prieštarų nulemtą vienareikšmiškai negatyvų požiūrį į visus nekrikščionis), kurioje buvo skaitomas „Alfurkanas“, galėjo kaip stereotipai funkcionuoti kai kurie P. Čiževskio plunksna užrašyti teiginiai. Esant tokiai istoriografijos būklei jo teiginių ir svarstymų reprezentatyvumo klausimą kelti yra per anksti. Analizuojant P. Čiževskio požiūrį į totorių kasdienybę dėmesio verta yra savita jo prieiga – komparatyvinis požiūris, lyginamų bendruomenių pasirinkimo motyvai, kurie įgalina atkurti kai kurių veikale vartojamų antitotoriškų stereotipų ir konstruojamų tarpusavio santykių ištakas. Nors autoriaus iškeltas klausimas, kuris iš jų geresnis: totorius, žydas ar romas, „Alfurkane“ taip ir liko neatsakytas. P. Čiževskio pasirinktas komparatyvinis požiūris į nekrikščioniškasias Lenkijos ir Lietuvos bendruomenes yra santykiškai retas XVI–XVIII a. LDK šaltiniuose, o šiuolaikiniuose akademiniuose tyrimuose, įžvelgus jo naudą ir tokio požiūrio perspektyvumą, jis taip pat pradėtas taikyti santykiškai neseniai. Kultūros istorikas Janusz Tazbiras vienas pirmųjų stereotipų tyrimuose pasiūlė kompleksiskai žvelgti į visuomenės išskirtas „svetimųjų“ grupes, bandyti nustatyti joms priskiriamų požymių skirtumus ir panašumus. Šiame kontekste buvo suformuluota ir prielaida, kad visuomenės, neatsižvelgiant į konfesinę, profesinę, socialinę ar kitą priklausomybę,

⁴ Šaržuoti siužetai islamo tema buvo sudėti į pamfletų pabaigą, pavyzdžiui, „Kaip Muchamedas Abdulavičius ant kumelės jojo Korano ir Alkorano iš dangaus [pasimti]; „Kaip Muchamedas Abdulavičius liepė Alkoraną muloms, kitaip savo ministrams mokytis“; „Dėl kokios priežasties Pranašas Muchamedas Abdulavičius uždraudė totoriams gerti vyną“.

„svetimuosius“ galėjo identifikuoti pagal jiems priskirtus panašius požymius⁵. Straipsnyje pristatomas tyrimas, istoriografijoje esamos išvados dėl antižydiškų stereotipų funkcionavimo, įgalina pagrįsti šią prielaidą.

Pastebėtina, kad „Alfurkano“ autorius neužčiuopė realybėje egzistavusios vidinės totorių socialinės diferenciacijos, tačiau iš P. Čiževskio kritikos matyti, kad jo taikiny s dažniau buvo karo tarnybą atliekantys totoriai, vadinamieji totoriai žiemionys, nei miestuose ar jų priemiesčiuose susitelkę totoriai. Straipsnio nuošalėje palikta P. Čiževskio išsamiai aptarta totorių socialinės padėties problema, „Alfurkane“ svarstyti totorių karinės tarnybos, dvigubo atlygio, priklausymo ar ne bajorų luomui, kunigaikščio titulo vartojimo ir prabangos dalykų dėvėjimo klausimai. Dvylika P. Čiževskio pateiktų nešlėktiškos totorių padėties argumentų⁶ dėl savo istoriškumo, gyvenimo realijų pojūčio ir motyvuotumo yra verti dėmesio įrodymai totorių istorijos LDK tyrinėtojams, kurie palaiko karo tarnybą einančių totorių nebajoriškumo poziciją.⁷

Su „Alfurkanu“ ir, kaip manoma, atsakymų į jį – „Totorių apologija“ – per spausdintą žodį įvyko vieša musulmonų – krikščionių polemika, kurioje kur kas stipriau nei žydų – krikščionių⁸ ar per Izaoko Trakiečio „Tikėjimo sutvirtinimą“ (hebr. k. – *Chizuk Emunah*)⁹ – krikščionių – karaimų buvo pabrėžtas ne religijų konfliktas ir jų tekstų interpretacinės skirtybės, bet būtent kasdienybės santykiai ir požiūris į totorių gyvenimą. Susipažinus su Lenkijoje ir Lietuvoje parašytais polemikos teksta (daugelis jų sietini su XVI a. pabaiga), būtent šis „Alfurkano“ savi-tumas yra itin matomas – P. Čiževskis labiausiai kritikavo būtent totorių socialines galimybes, galimą islamo išpažinėjo įtaką krikščioniškai aplinkai, svarstydamas apie tai, kokia turėtų būti ideali ar pageidautina totoriaus padėtis visuomenėje, kaip pasiekti visų totorių krikšto, ieškodamas socialinės ir buitinės naudos, bandė

⁵ *Borawski P.* Tolerancja religijna wobec ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim (XVII–XVIII w.) // *Przegląd Humanistyczny*. 1981, nr 3, s. 51–66.

⁶ *Tazbir J.* Żydzi w opinii staropolskiej // *Świat panów Pasków*. Łódź, 1986, s. 217.

⁷ *Alfurkan Tatarski*, s. 5–11.

⁸ Prieš kelis dešimtmečius po Jaceko Sobczako monografijos (*Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984) pasirodymas išprovokavo akademinę diskusiją dėl totorių žiemionių socialinio statuso. Išsamiau žr. *Duminas S.* Rec.: *Sobczak J.* Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa–Poznań, 1984 // *Lietuvos istorijos metraštis*. 1985. Vilnius, 1986, p. 132–138; *Sobczak J.* Czy tatarska ludność należała do stanu szlacheckiego? // *Przegląd Historyczny*. 1986. T. 77, zesz. 3, s. 467–480; *Zakrzewski A.* Czy Tatarzy litewcy rzeczywiście nie byli szlachtą? // *Przegląd Historyczny*. 1988. T. 79, zesz. 3, s. 573–580.

⁹ Tokio pobūdžio abipusės polemikos pavyzdžiu galėtų būti Marcino Czechowico ir Jokūbo iš Belžycų Lenkijoje disputas: *Czechowic M.* Odpis Jakoba z Belżyc na Dialogi Martina Czechowica na ktorey zaś odpowiada Jakobowi żydowi ten ze Marcin s Czechowic. W Rakowie, 1581; *Czechowic M.* Rozmowy chrystyjańskie. Warszawa–Łódź, 1979.

pagrįsti Vytauto pasirinkimą įkurdinti totorius netoli nuo sostinės nutolusiose vietovėse (pavyzdžiui, „kad daržovėmis, tai yra svogūnais ir agurkais, ir kitais daržo dalykais valdovo virtuvę aprūpintų“)¹⁰. Neabejotina, kad šiuose P. Čiževskio svarstymų kontekstuose krikščioniškoji religija kaip vertinimų ir mąstymo atspirtis buvo tas veiksnys, kuris formavo išankstines „Alfurkano“ autoriaus nuostatas ir negatyvų požiūrį į totorius ir islamą, ar apskritai į visus LDK nekrikščionis. Regis, ne atsitiktinai pamfletas buvo pavadintas „Alfurkanu“ – tikėtasi sukurti jo ryšio su Šventąja musulmonų knyga aliuziją, priskirti veikalui pagal šią analogiją socialinės veiklos ar idealių / siektinų santykių su krikščioniškąja visuomenės dalimi, savotiško vadovo totoriams, pavidalą. „Alfurkane“ dažnai postuluoama, kad vienoks ar kitoks totoriaus elgesys, ypač su krikščionimis, yra jų gyvenimo norma arba siektinas idealas.

P. Čiževskio pasirinkta rašymo maniera, veikalo struktūra (teiginys ir jo įrodymas), įtaigus („ne tik skaitymui, bet ir įsiminimui“), užgaulus, o kartu skaitytojui patrauklus ir asociatyvus dėstymas leidžia manyti, kad „Alfurkano“ autorius buvo neblogai susipažinęs su savo gyvenamo laikotarpio įvairių pakraipų anti-literatūra (anti-žydiška, anti-krikščioniška, anti-katalikiška, anti-reformatoriška). Jis, kaip ir kiekvienas to laikotarpio LDK gyventojas, turėjo vienareikšmiškai negatyvų požiūrį į žydus, buvo persismelkęs visuomenėje sklindančiais antižydiškais mitais ir stereotipais. Būtent šie savaime kaip mentaliteto ir pasaulio refleksijos dalis esantys supančio pasaulio vertinimai ir įgalino P. Čiževskį imtis totorių ir žydų lyginimo; požiūrio į romus segmentas yra santykiškai retas ir konceptualiai nepapildantis autoriaus požiūrio, romai veikia kaip dar viena, greta žydų, blogi įkūnijanti grupė. Totorių ir žydų lyginimas vertintinas kaip įtaigus ir vaizdus autoriaus teiginių įrodymo būdas. Lyginimo ar lyginimosi su žydais pavyzdžių, taip įrodinėjant savo religijos, gyvensenos ar socialinių galimybių pranašumą, Lietuvoje turime ne vieną: šį būdą taikė totoriai jų rankraščiuose išsiskleidusioje religinėje polemikoje su judėjais¹¹; karaimai, kreipdamiesi į Ketverių metų seimą, o ir XIX a. publicistai per palyginimus su žydais mėgo kalbėti apie teigiamus ir visuomenei žalos nedarančius karaimus¹². Tai buvo asociatyvu ir suprantama skirtingoms visuomenės grupėms.

¹⁰ Žr. vieną iš šiuolaikinių šio po pasaulį rankraščiais ir spaudiniais plačiai pasklidusio poleminio teksto leidimų: *Troki Isaac*. Faith Strengthened. The Jewish Response to Christian Missionaries. Jerusalem, 1999.

¹¹ *Alfurkan* Tatarski, s. 52.

¹² *Мишкинене Г.* Полемика между мусульманами и иудеями (на материале арабскоалфавитных рукописей литовских татар середины XVII века) // *Krakowsko–Wileńskie Studia Slawistyczne*. Kraków, 1997. T. 2, s. 234–250.

Savitai nei kiti, mėgę lygintis su žydais, „Alfurkano“ autorius išskyrė tris, jo manymu, kraštutinį blogį įkūnijančias etnokonfesines grupes, bandydamas įvertinti jų žalingumo visuomenei mastą. Pats P. Čiževskis neabejotinai matė ir parbrėžė skirtį tarp žydų ir romų. Jis apdairiai pastebi, kad romą ir totorių jis lygina dorumo, papročių ir elgesio, bet ne religijos požiūriu; tuo tarpu totorius ir žydas, kurie, autoriaus teigimu, daugelyje dalykų yra vienodi ir daugelyje dalykų skiriasi, lyginami kaip „dideli ir svarbiausi nedraugai ne tik krikščionių religijai, bet ir visoms krikščionių tautoms ir jų turtui“¹³.

P. Čiževskio pasirinkimas sutampa ir su LDK socialine sankloda, kurioje musulmonai totoriai ir judėjai žydai nebuvo įtraukti į krikščioniškosios visuomenės luomines struktūras, bet buvo išskirti kaip nekrikščionių, Antrojo Lietuvos Statuto terminais kalbant – „besurmėnų“ (*бясурмянин*)¹⁴, socialinis darinys. Jam priklausančių bendruomenių teisinė, socialinė padėtis ir jų galimybės visuomenėje buvo faktiškai identiškos. Šią aplinkybę P. Čiževskis panaudojo vertindamas totorių kasdienybę ir ypač jų galimybes socialiniu požiūriu. Kitaip yra su krikščionimis romais, kurių religija, kaip pastebi ir pats „Alfurkano“ autorius, neatitinka jo taikomo krikščionių ir nekrikščionių supriešinimo idėjos. Trečiajame Lietuvos Statute buvo reikalaujama, kad nepaklusę reikalavimui kurtis sėsliai, romai privalės palikti LDK¹⁵. Dėl labai riboto romų istorijos LDK ištirtumo nežinoma, ar ši nuostata buvo realizuojama praktikoje, tačiau ji perteikia požiūrį į romus kaip visuomenės marginalinę grupę – jie – valstybėje nepageidaujami krikščionys. Matyt, romų krikščioniškumas lėmė, kad, nors jie „Alfurkane“ figūruoja kaip lyginimo subjektas, tačiau šis santykis yra pasyvus, o romo įvaizdis fragmentiškas: apgavystės, vagystės ir burtai.

Komparatyvinis diskursas „Alfurkane“ nėra taikomas nuosekliai, bet priklausomai nuo to, kiek toks dėstymo būdas kiekvienu konkrečiu atveju tarnauja autoriaus sumanymui – atskleisti totorių žalingumą. Greta požiūrio į totorius savi-tumų, nulemtų istorinių ir sociokultūrinių totorių įsigyvenimo LDK aplinkybių, kai kuriais atvejais nė nemint žydų, buvo recipuojama iki XVII a. pradžios visuomenėje spėjusi įsitvirtinti antižydiška retorika, ją pritaikant požiūriui į totorius reikšti, arba per totorių ir žydų palyginimus perimti išimtinai antižydiški siužetai. Pastarąjį teiginį itin gerai iliustruoja ritualinės krikščionio žmogžudystės priskyri-

¹³ *Šiaučiūnaitė-Verbickienė J.* Jie / svetimi apie mus / savus. Sugyvenimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenėje realijos // Kultūrologija, 2003, t. 10, p. 64.

¹⁴ *Alfurkan* Tatarski, s. 70.

¹⁵ Статут Великого Князьства Литовского 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. Кн. 23. Москва, 1855. (XII sk. 5 str.)

mas totoriams „Alfurkane“, eliminuojant vieną pagrindinių šio plačiai pasklidusio antižydiško mito komponentų – tariamą krikščionio kraujo vartojimą religinėse apeigose, tačiau „totorišką“, pabrėžiant taip pat ir žydams LDK visuomenės priskirtą siekį – fizinį krikščionių išnaikinimą, esą totoriai turi „Muchamedo leidimą tuos, kurie nenori pereiti į jų bjaurią sektą, nužudyti“¹⁶. Tos pačios rūšies pavyzdžiu būtų ir svarstymai apie įgimtą totorių ir žydų dvoką, Vakarų Europoje žinomuose analogiškuose pastebėjimuose žydų dvokas buvo siejamas su velniu, tuo tarpu P. Čiževskis užuodė ožkų prakaito ir išmatų kvapą¹⁷. Pastebėtina tai, kad šiame kontekste prigimtiniu vadinamas dvokas nebuvo siejamas su odų išdirbimo amatu.

Kaip jau minėta, P. Čiževskio neigiamų vertinimų atspirtis buvo totorių nekrikščioniškumas; autorius apgailestavo dėl naivumo Vytauto Didžiojo, kuris tikėjęsis, kad LDK totoriai kaip ir Lenkijoje krikštysis ir susilies su tauta (čia ir kitur P. Čiževskis palaikė Jono Dlugošo versiją dėl totorių, kaip karo belaisvių, atvykimo į Lietuvą) ir todėl suteikė jiems dvigubą atlygį ir žemės nuosavybę¹⁸. Toliau autorius tikino skaitytoją: „neturėk jokios vilties, kad kada nors savo valia [totoriai] priimtų krikščionišką tikėjimą“¹⁹. P. Čiževskio kūrinyje, priešingai nei kontrreformatų tekstuose, kuriuose buvo teigiama, kad islamas ir judaizmas yra ne tokie žalingi Katalikų Bažnyčiai, nes jos neskaldo ir tikinčiųjų nepervilioja, bandė įrodinėti, kad visuomenėje vykstantys procesai yra priešingi – daug krikščionių priima islamą, tačiau tariamai per du šimtus metų nuo totorių „atvarymo“ („to totoriškojo gaivalo atvarymo į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštiją“²⁰) į Lietuvą krikštijosi vos vienas totorius²¹. Šiuose P. Čiževskio teiginiuose, kaip ir nuogaustavimuose dėl „sielos žudikų“, totorių įtakos savo pavaldiniams krikščionims²² juntama stipriai LDK visuomenę nuo XVI a. pirmosios pusės audrinusi nekrikščioniškųjų religijų sklaidos baimė, kuri vienodai pasireiškė ir islamo, ir judaizmo atžvilgiu. Savita tai, kad LDK nebuvo įprasta žydų vadinti pagonimis, tuo tarpu „Alfurkane“ totorių atžvilgiu šis aiškiai neigiamą – bedievytės, tikro Dievo nepažinimo konotaciją turintis apibūdinimas vartojamas nuolat kaip ir totorių „parvarymo“ ar buvimo nelaisvėje teiginiai – totoriai ir žydai moka pagalvės mokestį nes yra valstybės belaisviai²³.

¹⁶ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989.

¹⁷ Alfurkan Tatarski, s. 70.

¹⁸ Ten pat, p. 68.

¹⁹ Ten pat, p. 4–5.

²⁰ Ten pat, p. 5.

²¹ Ten pat, p. 4.

²² Ten pat, p. 33.

²³ Ten pat, p. 46.

Šie pavyzdžiai, taip pat palyginti dažnas Reformacijos ir kontrreformacijos laikotarpio tekstuose totorių ir žydų minėjimas greta (rašymas per kablelį), nekrikščionims skirti straipsniai, ypač Antrajame ir Trečiajame Lietuvos Statutuose, rodo, kad laipsniškai klostėsi bendras visų nekrikščionių įvaizdis ar pavieniai bendri stereotipai, vienodai asociatyvūs kalbant ir apie totorius, ir apie žydus. Buvo imta taikyti ta pati retorika, tos pačios įvaizdį stiprinančios detalės. Pavyzdžiui, abiejų bendruomenių narių, nors ir savo pobūdžiu dažnai besiskirianti ūkinė veikla, vertinta kaip žalinga, o jos vykdytojai kaip turintys tikslą „krikščionių užmušti, sumušti, apgauti ir jo turtą išvilioti“²⁴. Krikščioniškosios visuomenės santykių su žydais modeliai, pavyzdžiui, išvaymas iš valstybės tam, kad būtų paskatintas krikštas, ir socialinės raiškos, ūkinės veiklos apribojimai „Alfurkane“ pateikti kaip efektyvūs ir taikytini santykiuose su totoriais. Savita tai, kad P. Čiževskis operavo antižydiškais pavyzdžiais ne tik iš LDK (ir net rečiau iš jos), bet ir iš Vakarų Europos valstybių. Iš šių autoriaus sąsajų galima spręsti, kad recepcijos būdu buvo bandoma imituoti žinomus antižydiškos veiklos būdus antitotoriškiems apribojimams kurti. Pavyzdžiui, kaip vieną iš dešimties totorių atvertimą į krikščionybę potencialiai skatinančiu būdu, jis siūlė privalomą totoriams sekmadienio pamokslų klausymąsi Katalikų Bažnyčiose²⁵, taip pritaikant Vakaruose rengtas antižydiškas akcijas reikalaujant per Šabą klausytis katalikiškų pamokslų; ar siūlant visuotinai deklaruojamą draudimą žydams turėti savo pavaldumo krikščionių, griežčiau taikyti ir totoriams²⁶.

„Alfurkano“ atsiradimas rodo, kad XVII a. pradžios LDK visuomenėje ar bent jos dalyje buvo žinoma apie kai kuriuos islamo savitumus (pavyzdžiui, penktadienio šventimą, apie tai, kad totoriai negeria vyno, žinomi Muchamedo vardas, Koranas, žodžiai mečetė ar mula), kita vertus – šios knygos populiarumas ir jos pakartotiniai leidimai sudarė sąlygas šių žinių, o ypač negatyvių interpretacijų sklaidai.

²⁴ Alfurkan Tatarski, p. 6.

²⁵ Ten pat, p. 70.

²⁶ Ten pat, p. 33. Kaip pavyzdys pateikiama Italijoje susiklosčiusi tvarka.